

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۵/۱۵
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۲۸

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود
سال سیزدهم، شماره ۵۲، زمستان ۱۳۹۸

نقش انتظار و اندیشه مهدویت در اخلاق شهروندی

فیروزه کرمی^۱

چکیده

با توجه به پدیده پرستاب جهانی شدن مفهوم «شهروند جهانی» با عبور از محدودیت‌ها و مرزهای سرزمینی و بجهه‌گیری از هنجارها و ارزش‌های مشترک انسانی، ایجاد جهان‌شهری اخلاقی را نشانه رفته است. این معنا با جامعه مطلوب مورد نظر اسلام شباخت بسیاری دارد. خاصه آن که قرآن مجید سرنوشت نهایی بشریت را حاکمیت اهل ایمان و تقوامی داند و وراثت مستضعفین بر زمین را بشارت می‌دهد. بنابراین منتظرانِ مصلح کل را که با کلیدواژه «جامعه مهدوی» انگاره‌سازی شده است می‌توان شهروندانی دانست که تابعیت آنان نه به مرزهای جغرافیایی، بلکه به قلمرو ایمانی آنان مربوط می‌شود. براین اساس انتظار فرج را به مثابه یک شهر، و منتظران را چونان شهروندانی منظور می‌کنیم که وظیفه اصلی آنان تمهید مقدمات و تأمین شرایط لازم برای ظهور منجی عالم بشریت است. این جستار با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد کتابخانه‌ای اصلی‌ترین مؤلفه‌های اخلاق شهروندی را بر مبنای فرهنگ انتظار و اندیشه مهدویت واکاوی و تبیین می‌کند. از این پژوهش چنین برمی‌آید که علیرغم آن که شهروندی با مفاهیمی چون مدرنیته و سکولاریسم ملزم ندارد، لکن مؤلفه‌های اخلاق شهروندی در فرهنگ انتظار معنایی ژرف‌ترو گستره‌ای وسیع‌تر می‌یابد.

واژگان کلیدی

اخلاق، شهروند، منتظر، جامعه مهدوی

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور تهران (karami@lavasan.tpn.ac.ir)

مقدمه

شهروندی از مهم‌ترین مفاهیم اجتماعی است که به منظور کمک به شناخت بهتر جامعه، روابط درونی آن و هدایت کنش‌ها و رفتارها خلق شده است. (فرمہینی فراهنانی، ۱۳۹۳: ش ۱) این مفهوم همانند هر مفهوم دیگر در بستر تاریخی - اجتماعی و در درون شبکه‌های مفهومی، محتوا و معنای خود را آشکار می‌سازد. تقویت شهروندی به طور عام و اخلاق شهروندی به طور خاص به خوبی می‌تواند حوزه‌های حقوقی، سیاسی و اجتماعی را به یکدیگر پیوند دهد.

توجه به اخلاق شهروندی، اگرچه در سطوح کارگزاران و تصمیم‌سازان جامعه اهمیتی مضاعف دارد، لکن منحصر به بخش یا قشر خاصی از جامعه نیست (Nizambin SH, 2016:582) بلکه بازسازی، اصلاح و تکمیل اخلاق امری است که زوایای زندگی همه شهروندان و ساختار جامعه را شامل می‌شود. (Al-Zahrani A, 2015:56)

از دیدگاه جامعه‌شناسان، دین به عنوان یکی از عوامل مهم تحکیم، تثبیت و بقای نظام اجتماعی به شمار می‌آید. اسلام به عنوان آخرین دین الهی، همه ظرفیت‌های لازم را برای هدایت و کمال جامعه انسانی در خود دارد. اندیشه انتظار و مهدویت در اسلام تأثیر به سزاگی در عرصه‌های مختلف جامعه دارد و بینش، نگرش و کنش انسان‌ها و ساحت مختلف زندگی آنها را جلوه و جلا می‌بخشد.

آثار و کارکردهای مهدویت، با مفهوم «انتظار» درآمیخته و ظرفیت‌های مطلوب و آثار مشهود فراوانی به همراه دارد. تا آن‌جا که در بسیاری از روایات برترین اعمال امت (صدقه، ۱۳۹۵: ۶۴۴) و با فضیلت‌ترین عبادات شمرده شده است. (همان: ج ۱، ۲۸۷) در این روایات انتظار با واژه «فرج» قرین شده و این همراهی بیانگر آن است که سمت و سوی نگاه منتظران به تحولات مثبت و سعادت‌آفرین می‌باشد. بنابراین آحاد افراد منتظر را می‌توان به مثابه شهروندان یک جامعه ایمانی دانست که اخلاقیات آنها با آمیزه‌ای از امید، نشاط، پویایی و وظیفه‌شناسی تحقق جامعه جهانی موعود را تمهید و تدارک می‌نماید.

فرهنگ انتظار اخلاق شهروندی را از زاویه‌ای بدیع و چشم‌نواز می‌نگرد، چراکه انسان را نه به عنوان یک موجود مادی که خور و خواب و خشم و شهوت خصیصه ذاتی، و رفاه و عیش و تنعم هدف غایی اوست، بلکه به عنوان اشرف مخلوقاتی که حامل امانت الهی (احزاب: ۷۲) و در مسیر کمال و تعالی تانیل به مقام خلیفه‌الله (بقره: ۳۰-۳۱) است، می‌بیند.

بنابراین واکاوی و تبیین مؤلفه‌های اصلی اخلاق شهروندی بر مبنای فرهنگ انتظار، یا به دیگر سخن "اخلاق شهروند منتظر" را می‌توان از جمله مهم‌ترین مباحث مطروحه در حوزه

اخلاق به شمار آورد. در این مقاله به دنبال تأثیر اندیشه مهدویت و به طور خاص انتظار بر ویژگی‌ها و شاخص‌های اخلاق شهروندی هستیم.

مفهوم‌شناسی

۱. انتظار

انتظار عمل است و بهترین عمل،^۱ جهاد است و بهترین جهاد.^۲ حقیقت انتظار، آمادگی و زمینه‌سازی برای ایجاد یک جامعه عبودیت محور به رهبری یک انسان الهی (معصوم) است. این اندیشه در سه حوزه وجودی انسان یعنی معرفت، احساس و رفتار (بینش، گرایش و کنش) تأثیرگذار است. در حوزه بینش (معرفت و شناخت)، اضطرار (نیاز شدید) به حجت و امام، معرفت به اهداف و آرمان‌های امام، معرفت به یاران امام و کسانی که در خط امام هستند، معرفت به دشمنان امام و آرمان‌های او معرفت به رضا و سخط امام، معرفت به طرح کلی حرکت امام، معرفت به نایب امام در عصر غیبت و...

در حوزه گرایش (احساس و عاطفه)، عشق و محبت به امام و به آرمان‌ها و اهداف او، عشق به یاران و کسانی که در خط امام اند، عشق به آن‌چه او دوست دارد و بیزاری و نفرت از هر کس و هر آن‌چه که امام از آن بیزار است، عشق به نایب او و...

در حوزه کنش (رفتار و عملکرد) تلاش و اقدام در جهت بسط اندیشه مهدویت و هر آن‌چه او دوست دارد، در جهت اهداف و آرمان‌های امام تلاش کردن، زمینه‌های ظهور او با تربیت افرادی که یار او باشند و با ایجاد جامعه منتظر فراهم ساختن، کمک و عهده‌داری کسانی که در مسیر حضرت هستند، خود را در طرح حرکت امام قرار دادن و خود را وقف امام و احیای امر او کردن، حمایت و اطاعت از نایب امام و...

۲. اخلاق

از ریشه خُلق یا خُلق، به معنای صورت باطنی و ناپیدایی است در انسان که سرشت، سیرت و سجیه نیز نامیده می‌شود. (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ۱۲۲، ۱۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۹۷) کاربرد اصطلاح اخلاق در میان اندیشمندان اسلامی عبارت است از «صفات نفسانی راسخ و پایداری که موجب می‌شوند افعالی متناسب با آن صفات به سهولت و بدون نیاز به تأمل از آدمی صادر

۱. قال الصادق عليه السلام: «أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ انتِظَارُ الْفَرْجِ» (ابن عساکر، ۱۳۸۱: ج ۲، ۲۰۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۵، ۲۰۸).

۲. وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ: «أَفْضَلُ جِهَادٍ أَنْتِظَارُ الْفَرْجِ» (بخاری، ۷۴۱، ج ۷۴).

شود». (جمعی از نویسندها، ۱۳۸۵: ۲۲) شهید مطهری ره تعریفی از اخلاق را می‌پذیرد که هم به چگونه رفتار کردن توجه کرده باشد و هم به چگونه بودن؛ چگونگی رفتار مربوط می‌شود به اعمال انسان که شامل گفتار هم می‌شود و چگونه بودن مرتبط با صفات و ملکات نفسانی است. (مطهری، ۱۳۷۶: ج ۷۳۵: ۲۳)

۳. شهروند

در فرهنگ علوم سیاسی کسی است که از حقوق مدنی یا امتیازات مندرج در قانون اساسی یک کشور برخوردار است. (رضایی پور، ۱۳۸۵: ۹) در جامعه‌شناسی این واژه به عضویت کامل فرد در اجتماع تعریف شده که هویت جمعی افراد با تکیه بر رکن‌های عینی سازنده دولت یعنی زبان، نژاد، دین، تاریخ و گذشته مشترک از مهم‌ترین مؤلفه‌های آن انگاشته می‌شود. (شریعت‌پناهی، ۱۳۸۲: ۶۲)

۴. شهروندی

در لغت عربی معادل رَجُوْيَّة به معنای همشهری گری است. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۲۹، ۱۴) شهروندی نوعی حق است که از یک طرف توسط شهروندان و دولت به رسمیت شناخته شده و از سوی دیگر نوعی وظیفه است که همه آحاد جامعه نسبت به همنوعان خود دارند. (راتی و جعفرزاده، ۱۳۹۷: ش ۲۸)

۵. اخلاق شهروندی

مجموعه‌ای از مبانی و معیارها، بایدها و نبایدها و هنجارهایی است که بر رفتار، اعمال، روابط و مناسیات اجتماعی شهروندان حاکم است. براین اساس اخلاق شهروندی در ابعاد مختلفی از جمله اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی، اخلاق اقتصادی، اخلاق سیاسی، اخلاق کارگزاران و... ظاهر می‌شود. (همان) منظور از اخلاق شهروندی جنبه‌ها و صفات مثبت و ارزشی است که در وجود فرد صورت ملکه پیدا کرده و او را به انجام وظایف شهروندی و ادار می‌کند (۵۷۰-۵۶۲: J, 2016). (Mohammada J, 2016: 562-570).

۶. جامعه

جمعیتی سازمان یافته از اشخاص است که باهم در سرزمینی مشترک سکونت دارند و با همکاری در گروه‌ها، نیازهای اجتماعی ابتدایی و اصلی‌شان را تأمین می‌کنند و با مشارکت در فرهنگ به عنوان یک واحد اجتماعی متمایز شناخته می‌شوند. (نیک‌گهر، ۱۳۶۹: ۹۹)

۷. نظام اجتماعی

مجموعه نقش‌های اجتماعی متقابل به هم پیوسته که برای تحقق هدفی مشخص برای یک مجموعه با هم‌دیگر پیوند یافته و به صورت یکپارچه درآمده‌اند و در حقیقت به سیستم، ترتیب و نظم یک مجموعه نظر دارد. (ریترز، ۱۳۷۴: ۷۶)

۸. جامعه مهدوی

در یک نگاه کلی به جامعه مهدوی قبل از ظهر امام عصر^{علیه السلام} و جامعه مهدوی بعد از ظهر این تقسیم می‌شود؛ اما مراد از جامعه مهدوی در پژوهش حاضر، جامعه قبل از ظهر است. بر همین اساس جامعه مهدوی یعنی جامعه‌ای که زمینه‌ساز ظهور بوده و با ایجاد مقدمات و اسباب و علل ظهور، شرایط و بستر را برای تحقق ظهور مهیا و هموار می‌سازد. (پورسیدآقایی، ۱۳۸۸: ۲۰)

۹. شهروند منتظر

فردی است که تابعیت او نه به مرزهای جغرافیایی، بلکه به قلمرو ایمانی و مرزهای اعتقادی معطوف به فرهنگ انتظار و ظهور مصلح کل مربوط می‌شود. شهروند منتظر خود را در تمهید مقدمات و تأمین شرایط لازم برای ظهور منجی عالم بشریت و استقرار حکومت جهانی ولی عصر^{علیه السلام} وظیفه‌مند و مسئول می‌داند.

بیان مسئله

فیلسوفان و جامعه‌شناسان در طول تاریخ تعاریف متعدد و متنوعی از معنای شهروندی ارائه کرده‌اند. (ر.ک: پژوهنده، ۱۳۹۱: ش ۹۴) برایند سخن جملگی آنان، شهروندی را به مثابه "دین مدنی جامعه مدرن" تصویر می‌کند که گونه‌های جدید همبستگی اجتماعی را بر پایه روابط داد و گرفت برقرار می‌کند و در واقع نوعی همبستگی سکولار را رقم می‌زند.

اما واقعیت این است که همراه با جهانی شدن جوامع، مفهوم شهروندی به نفع دیدگاهی جهان‌شمول تر، مبتنی بر نوعی هستی‌شناسی منبعث از سرشت انسانی در حال تحول و تکامل است. این ادعا که این خلدون بنیادگذار اسلامی نظریه سیاسی مدرن است، ادعای شناخته شده‌ای است. در نتیجه می‌توان چنین فهم کرد که میراث مهمی در اندیشه سیاسی اسلام وجود دارد که به میراث یونانی یا رومی وابسته نیست؛ بنابراین امکان شناسایی نظریه‌ای اسلامی درباره مشارکت اجتماعی، عدالت اجتماعی، سازمان سیاسی و درنهایت

می‌گوید:

جامعه آن‌گاه خوب است که زمینه تحول اخلاقی شهروندان را فراهم آورد و شهروند

خوب، همانا انسان خوب است (فرمہینی فراهانی، ۱۳۹۳: ش. ۱).

این سخن با آن‌چه در فرهنگ اسلامی در باب فلسفه بعثت انبیاء آمده است (بقره: ۱۲۹) ارتباطی وثيق می‌یابد. چنان‌که رسول گرامی اسلام ﷺ فرمودند: «انی بعثت لأتّم مکارم الاخلاق» (دیلمی، ۱۳۴۹: ش. ۱، ۱۷۴) اهتمام پیامبر اسلام ﷺ و ائمه هدی علیهم السلام به اخلاق، منظومه‌ای غنی و پر محبت‌وا به دست داده است که تجلی آن را می‌توان در فرهنگ انتظار باز جست. بنابراین تبیین و بازنمایی مهم‌ترین مؤلفه‌های اخلاق شهروندی در این فرهنگ ضروری و مفید می‌نماید. (brooks, 2014)

روش پژوهش

روش پژوهش در این جستار چنین است که ضمن احصای شاخص‌های اخلاق شهروندی از منابع معتبر، تأثیر و نقش آموزه انتظار و اندیشه مهدویت بر آنها، طبق روایاتی که در باب امام مهدی علیهم السلام و ویژگی‌های یاران حضرت و عصر ظهور و... وارد شده است مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد. علاوه بر این از روایات مربوط به صفات و ویژگی‌های شیعه نیز بهره برده‌ایم؛ چرا

مفهوم شهروندی دور از دسترس نیست. (ر.ک: معینی، علمداری، ۱۳۸۳: ش. ۸۳)

در مکتب انبیای الهی روابط انسان‌ها با یکدیگر بر مبنای حق و عدل و کرامت انسانی سازمان یافته است. آزادی و کرامت و شرافت ریشه در جوهر وجود و فطرت انسان‌ها دارد. تمامی اصول و مبانی دین، فطری است و نظام آفرینش انسان در عرصه تکوین و تشریع بر مبنای عدالت استوار شده است؛ و کریمہ «لَقَدْ كَرَمْنَا بِنِي آدَم» (إِسْرَاءٌ: ۷۰) به همه ابناء بشر تسُرّی دارد. خداوند نه فقط به مسلمانان و پیروان محمد مصطفی ﷺ بلکه به همه انسان‌ها کرامت بخشیده و تخصیص و تفکیکی وجود ندارد. (ر.ک: مطهری، ۱۴: ۱۳۸۸) منشأ این کرامت و عزت را در آیه «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيقَةً...» (بقره: ۳۰) "هنگامی که پروردگار تو به فرشتگان گفت: من در روی زمین جانشین و حاکمی قرار خواهم داد..." می‌توان جست که سند کرامت انسان است. چراکه روح و جان مضاف به خداوند به اضافه اشراقی و تشریفی زمینه چنان خلافت و چنین کرامتی را فراهم کرده است. (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۲۱۹)

ارسطو جامعه خوب را مشروط به تحول اخلاقی شهروندان می‌داند و چونان افلاطون

که براساس روایات، صفات شیعه در واقع ویژگی‌های یک منتظر راستین می‌باشد و در حقیقت شخص منتظر آینه تمام نمای یک شیعه تمام عیار است؛ امام سجاد علی‌الله‌ی فرماید:

المنتظرون لظهوره... أولئك المخلصون حقاً و شيعتنا صدقأً (مجلسی ، ١٤٠٣: ج ٥٢) :

آنان که منتظران ظهور او هستند... مخلسان حقيقى و شيعيان راستين ما هستند.

امام صادق علی‌الله‌ی نيز می‌فرماید:

طوبى ليشعة قائمنا المنتظرين لظهوره في غيبته والمطعين له في ظهوره (همان : ١٥٠) :

صدقه ١٣٩٥: ج ٢، ٣٥٧) :

خوشابه حال شيعيان قائم ما کسانی که در غيبيتش منتظر ظهور او هستند و در حال ظهورش نيز فرمانبردار اويند.

برايin اساس تدوين اين پژوهesh با دو رویکرد اساسی انجام پذيرفته است: رویکرد اول، يعني بررسی تأثیر آموزه انتظار و اندیشه مهدویت بر شاخص‌های اخلاق شهروندی، رویکردی تحلیلی است که از واکاوی مفهوم و حقیقت انتظار به دست می‌آید و رویکرد دوم، رویکردی نقلی است که با تبیین و توضیح روایات واردگ در حوزه اندیشه مهدویت و همچنین بیانات و گزاره‌های صادره از ائمه معصومین علی‌الله‌ی در خصوص صفات شیعه به عمل می‌آید.

پيشينه مفهوم شهروندی

تکوين و توسعه تاريخي پدیده شهروندی همچون سایر پدیده‌های مدرن، دارای یک پيشينه تاريخي بلندمدت از دولت شهر آتن در یونان باستان تا امپراتوري روم باستان و قرون وسطی و یک پيشينه تاريخي کوتاه‌مدت از رنسانس تا عصر روشنگری در سده ۱۸ و دوران معاصر در سده ۲۰ است. (نجاتی حسینی، ۱۳۸۰: ۲۵)

اصول حقوق بشر و شهروندی تا قرن هجدهم ميلادي به صورت مكتوب، مدون و جامع نبوده است؛ اما اندیشه حفظ حقوق بشر، قدمتی به تاريخ تمدن انساني دارد. ردپاي اين اندیشه را می‌توان در منشور کوروش یافت که پس از فتح بابل در سال ۵۳۸ پیش از ميلاد، بر كتيبه‌ای گلی نوشته شده است.

در یونان و روم باستان که ارسسطو را بنیان‌گذار و نظریه پرداز حقوق مردمان این سرزمین می‌دانند، اصطلاح شهروند در مقابل بیگانه و برده قرار می‌گرفته است و تنها افراد آزاد آن سرزمین به عنوان شهروند از حقوق كامل برخوردار بوده‌اند. (گير شمن، ۱۳۸۸: ۱۴۳) آگوستين

مفهوم شهروندی در برداشت امروزین

شهروندی یکی از فرآیندهای جامعه مدرن است و در عرف جامعه‌شناسی برخاسته از نگرش عقلانی نسبت به قانون و حقوق افراد در جامعه است. شهروندی از جمله مفاهیمی است که

فیلسوف قرن چهارم میلادی معتقد بود که انسان شهروند دو شهر است:
شهر محل تولد و شهر خدا. او معتقد بود که در کشاکش دو نیروی خدایی و شیطانی،
پیروزی نهایی از آن شهر خدا خواهد بود. (عالمند، ۱۳۸۰: ۲۲۴)

در سنت اسلامی، فیلسوفانی چون فارابی و ابن‌سینا، مفهوم مدینه فاضله را در سنت نوافلاطونی به کاربردن و شیوه‌های اخلاقی را درباره ضرورت‌ها، حقوق و وظایف شهروندان چنین شهری مطرح کردند. فارابی با کتاب آرای اهل مدینه فاضله و هم‌چنین *السیاست المدنیة* توانست بخشی از سنت یونان باستان درباره اخلاق شهروندی را به جهان اسلام و از آن طریق حتی به اروپایی که هنوز در حال شکل‌گیری اولیه خود بود منتقل کند (الفاخوری و الجرج، ۱۳۷۳: ۴۳۶)

منتسکیو در کتاب *روح القوایین* (فکوهی، ۱۳۸۱: ۱۰۷) شهروندی را مجموعه‌ای از سازوکارهای اخلاقی - مدنی می‌داند که باید آن را در مفهوم روابطی که میان شهروندان حاکم است تعریف کرد. عدم رعایت حقوق بشر و شهروندی و اصول اولیه انسانی در دوران قرون وسطی باعث شد که اروپائیان به فکر نگارش و اعلام آن بیافتدند. «اعلامیه جهانی حقوق بشر و شهروندی و شهروند» فرانسه در سال ۱۷۸۹ از اولین استنادی است که در باب این موضوع نگاشته شده است. (قیوم‌زاده و جهانگیری مقدم، ۱۳۹۳: ش ۱۸)

در نتیجه انقلاب صنعتی و سازیزیر شدن شمار فراوانی از مردم در سده‌های نوزدهم و بیستم از خانه‌های روستایی‌شان به محیط‌های شهری که به علت دایر شدن مشاغلی از سوی نظام صنعتی در مناطق شهری به وجود آمده بود، دشواری‌های فراوانی برای افرادی که باید خود را با زندگی شهری سازگار کنند، فراهم می‌آمد. وانگهی گسترش شهرها، مسائل و مشکلات شهری بی‌شماری از جمله ازدحام جمعیت، آلودگی هوای صدا، تراکم وسایل نقلیه و... را پدید آورده بود. در این شرایط زندگی شهری و مسائل آن، ماهیت جدیدی پیدا کرده بود که توجه بسیاری از جامعه‌شناسان اولیه، به ویژه ویرث و زیمل را به خود جلب می‌کرد. از همین جا نخستین مکتب عمده جامعه‌شناسی آمریکایی، یعنی مکتب شیکاگو شکل گرفت، چراکه از شهر شیکاگو به عنوان آزمایشگاهی برای بررسی شهروندگرایی و مشکلات آن استفاده شد. (ریترز، ۹: ۱۳۸۰)

همچون برخی از برنامه‌های رایانه‌ای، با هر زبانی نوشته شده و در هر محیطی عمل می‌کند، به شرط آن که امکاناتی که با آن همراه شده و به آن تشخّص وجود بخشیده، برای آن محیط تعریف شود. (پژوهنده، ۱۳۹۱: ش ۹۴)

انگاره شهروندی براین باور متکی است که یک قلمرو عمومی وجود دارد که انسان خود را در آن بازمی‌شناسد، بنابراین دلیلی وجود ندارد که این ویژگی‌ها صرفاً در محدوده ملی باقی بماند بلکه می‌تواند فراتر از ملت، قابل تصور باشد. با ظهور پدیده پرشتاب جهانی شدن مفهوم "شهروند جهانی" با عبور از محدودیت‌ها و مرزهای سرزمینی و بهره‌گیری از هنجارها و ارزش‌های مشترک انسانی، ایجاد جهان‌شهری اخلاقی را پی‌می‌گیرد. نظریه اجماع اساسی بر اخلاق جهانی و ارزش‌های این مقال را اولین بار هانس کونگ در کتاب/اخلاق جهانی برای سیاست جهانی و اقتصاد جهانی مطرح کرد. (کونگ، ۱۳۸۹: ۵۷) همان طور که از آرای فلاسفه‌ای چون افلاطون و ارسطو و آگوستین و... بر می‌آید جمع بین شهروندی که خود را وابسته به مرزهای جغرافیایی معین و نظام سیاسی مشخص می‌داند با آن که شهروندی خود را در تعلقاتش به یک حوزه فکری و فرهنگی خاص بازمی‌جوید مبایتی وجود ندارد، اما پر واضح است که قدر و جایگاه شهروند جهانی را نصابی بالاتر و ترازی والتر است.

مفهوم شهروند جهانی با دین مبین اسلام که ارزش‌های جهان‌شمولي چون ایده امت واحد اسلامی (انبیاء: ۹۲) و تشکیل حکومت واحد اسلامی (نور: ۵۵) را مطرح می‌کند، ارتباط وثیقی می‌یابد. مکتبی که فرهنگ انتظار و بشارت ظهور منجی آخرالزمان بر تارک آن می‌درخشد. فرهنگ هویت خواهی که گسترش عدالت (انعام: ۱۱۵؛ محل: ۹۰) و پاسداشت کرامت انسان (إسراء: ۷۰) در جهانی بدون مرزهای جغرافیایی و دارای فرهنگ واحد جهانی را خواستار است. (عیوضی، ۱۳۹۱: ش ۲۳) فرهنگی که نقطه عزیمت آدمی در توسعه اخلاق شهروندی را رهایی شخص از فردگرایی و منفعت طلبی می‌بیند، چرا که شهروند جامعه منتظر با دیگر شهروندان پیوند عاطفی داشته و از این طریق به یک نظام معنایی عمیق دست یافته و با کلیشه‌های مصطلح و رایج اخلاق شهروندی به لحاظ عمق و وسعت و معنا فاصله می‌گیرد.

مؤلفه‌های اخلاق شهروندی در آینه مکتب انتظار

اخلاق شهروندی فراتر از اخلاق فردی است و با نظام سیاسی و اجتماعی ارتباطی انکار ناشدنی دارد. چنان‌که در طول تاریخ بزرگان علم و دین بدان توجه و عنایت داشته‌اند. محمد غزالی در *حیاء العلوم* به تبیین مبادی اخلاق می‌پردازد؛ خواجه نظام‌الملک در صدد اخلاقی

(عباسی، ۱۳۹۸: ش ۱۲)

کردن سلطان سلجوقی است، سعدی به سراغ مردم می‌رود تا اخلاق اجتماعی را آموزش دهد، ابن ندیم متون خاصی را در زمینه اخلاق ارائه می‌دهد، خواجه نصیرالدین طوسی می‌آموزد که با عقل و دیدگاه فلسفی باید به مسائل اندیشید، و فارابی یکی از مبانی و مبادی جامعه مدنی را اخلاق شهروندی می‌داند. (عباسی، ۱۳۹۸: ش ۱۲)

جامعه مدنی از نظر فارابی جامعه‌ای نظام یافته و مبتنی بر نظام اخلاقی و ارزشی است و همین خصیصه است که هویت جامعه را مشخص و در مسیر غایات و اهدافش پویا و بالnde می‌کند. فارابی ارزشی بودن جامعه مدنی را به دلیل ابتنای آن بر قوانین الهی می‌داند و معتقد است مردمی که دین دارند الگوی اخلاق و فضایل آن هستند و به عنوان امت فاضله ملقب می‌شوند. از نظر فارابی، کردار و تقریر رئیس مدینه فاضله معیار عمل اهل مدینه است.

(مدرسي، ۱۳۹۱: ش ۱۲)

بر پایه این تفکر، اخلاق شهروند منتظر برگرفته از رهنماوهای گفتاری و الگوهای رفتاری امام منتظر خویش است و باید بر مدار انتظارات و توقعات ولی عصر خود حرکت کند. اخلاق شهروندی، براساس خوانشی که در مکتب انتظار می‌باید در حقیقت بازنمایی فطرت انسان به خود وی است. فطرتی که دین می‌خواهد نشانه‌های آن را در فضای زیستی جلوه گر کند و نگاه متعالی اسلامی را این بار در مقوله‌ای به نام شهروند منتظر متجلی سازد.

مشخصه‌های اختصاصی شهروند منتظر

اصل‌اً هر موضوع فرهنگی را می‌توان در سه سطح معرفت (شناخت)، احساس (عاطفه) و رفتار (عملکرد) مورد بررسی و واکاوی قرار داد. سطح اول که بینشی است، مجموعه منسجمی از شناخت‌ها و معرفت‌ها را در بر می‌گیرد که شالوده فعالیت‌های بشر در گستره اندیشه را تشکیل می‌دهد. در سطح گرایشی یا مرحله عاطفی، آموزه‌هایی مانند ارزش‌ها، اخلاق و حقوق، میان مقولاتی مانند خوب و بد، شایست و ناشایست و مطلوب و نامطلوب مرزبندی می‌شود. در آخرین سطح نظام کنشی قرار دارد و از آموخته‌ها و اندوخته‌هایی تشکیل شده که همانگی رفتار آدمی با افعال دیگران را ممکن می‌سازد. در این قلمرو، گزاره‌های دو لایه پیشینی بینش و گرایش امکان ظهور و بروز می‌یابد و آموزه‌های عملی و فنون رفتاری انسان شکل گرفته و ترسیم می‌شود. (فضل قانع، ۱۳۹۳: ۳۵۳)

با این وصف در هویت اخلاقی فرد منتظر، معرفت او به امام و مقام ولایت با احساس محبت و عشق او به حضرت ولی عصر عجین می‌شود و در رفتار او نمود می‌یابد. به دیگر سخن،

شخصیت فرد منتظر در ابعاد گوناگون معرفت شناختی، عاطفی و احساسی، در فتار فردی و اجتماعی او بازنمایی می‌شود. معرفت زمینه ساز عشقی سرشار در فرد منتظر می‌شود که زمینه اطاعت و پیروی و انتظار حقیقی را در فرد ایجاد می‌کند؛ به عبارت دیگر، هویت اخلاقی فرد منتظر، ریشه در ایمان و عشق برآمده از معرفت به امام دارد.

ابو بصیر از حضرت صادق علیه السلام روایت می‌کند:

آیا شما را از چیزی مطلع کنم که خداوند عمل بندگانش را جز به وسیله آن نمی‌پذیرد؟
گفتم: بفرمائید بدانیم؟ فرمود: آن گواهی دادن به یگانگی خدا و رسالت محمد علیه السلام و دوستی ما و بیزاری از دشمنان ما و پارسائی و کوشش در امر دین و صبر و انتظار برای ظهور قائم ماست. هر کس مشتاق است که از یاران قائم ما باشد، باید منتظر باشد و در حالی که منتظر است باید پرهیزکاری پیشه سازد و دارای اخلاق نیکو باشد و بدین گونه انتظار آن روز کشد. (نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۲۰۰)

در توقیع مبارک امام مهدی علیه السلام به شیخ مفید آمده است:

فَلِيَعْمَلْ كُلُّ امْرِئٍ مِنْكُمْ إِنَّمَا يُقْرِبُ بِهِ مِنْ مَحَبَّتِنَا وَيَتَجَنَّبُ مَا يُدْنِي بِهِ مِنْ كَراهَتِنَا وَسَخَطِنَا
(طبرسی، ۱۴۰۳: ج: ۲، ۴۹۸):

باید هریک از شما به آن چه با آن به محبت ما نزدیک می‌شود عمل کند، و از اعمالی که موجب کراحت و ناخشنودی ماست، اجتناب نماید.

این پشتونه معرفتی و عاطفی، فضائل و کمالاتی چون تقوا و پارسایی، قانون مداری، نظم پذیری، حسن خلق، مردم داری، فقیرنوازی، تلاشگری، تواضع، صبر و... را در نهاد جان فرد منتظر می‌کارد تا در جهت تحقق اهداف امام یعنی حق، عدل و تمام ارزش‌های متعالی انسانی مجاهده کند. پیامبر علیه السلام می‌فرماید:

طُوبَى لِمَنْ أَدْرَكَ قَائِمٌ أَهْلِ بَيْتِيْ وَهُوَ أَنْتُ بِهِ فِي غَيْبَتِهِ قَبْلَ قِيَامِهِ وَيَوْمَ أَفْلَامَةُ وَيَعْدَادِي
أَعْدَاءُهُ ذَلِكَ مِنْ رُفَقَائِيْ وَذَوِي مَوَدَّتِيْ وَأَكْرَمُ أَمْتَقِيْ عَلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ (صدق، ۱۳۹۵: ج: ۱، ۲۸۶):

خوشاب حال کسی که قائم خاندان مرادر کند؛ در حالی که پیش از دوران قیام، به او و امامان پیش از او اقتدا کرده و از دشمنان ایشان، اعلام بیزاری کرده باشد. او از دوستان و همراهان من و گرامی ترین امت، نزد من است.

در روایتی از امام رضا علیه السلام در ارتباط با شیعیان امام زمان علیه السلام آمده است:

وَأَنَّ مِنْ دِينِهِمُ الْوَرَعَ وَالْعِفَّةَ وَالصِّدْقَ وَالصَّالَحَ وَالإِجْتِهَادَ وَأَدَاءَ الْأَمَانَةِ إِلَى الْبَرِّ وَ

**الْفَاجِرُ طُولَ السُّجُودِ وَ الْقِيَامِ بِاللَّيلِ وَ ابْغَتَابَ الْمُحَارِمِ وَ اتَّهَادَ الرُّوحَ بِالصَّبَرِ وَ حُسْنَ
الصُّحْبَةِ وَ حُسْنَ الْجِوَارِ وَ بَذَلَ الْمُعْرُوفِ وَ كَفَ الْأَذَى وَ بَسْطَ الْوَجْهِ وَ التَّصِيقَةَ وَ الرَّمْمَةَ
لِلْمُؤْمِنِينَ؛**

دین شان ورع، عفت وصادقت، صلاح، اجتهاد، رد امانت به نیکوکار و بدکار، طول سجود، شب زنده داری، دوری از محramات، انتظار فرج با شکیبایی، معاشرت خوب، رفتار مناسب با دیگران، بذل نیکی، پرهیز از آزار دیگران، گشاده رویی، خیرخواهی و رحمت برای مؤمنان است. (حرانی، ۱۴۰۴: ۴۱۶؛ ۱۳۹۵: ۲، ۲۳۷؛ ج ۱۳۹۵، ۱۴۰۴: رحمت برای مؤمنان است)

تفسیر قمی ذیل آیه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدِّ مِنْكُمْ عَنِ دِينِهِ فَسُوفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ
يَحِبُّهُمْ وَ يَحِبُّونَهُ أَذْلَلَةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يَجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (مائدہ: ۵۴)
ای کسانی که ایمان آورده اید، هر کس از شما از دین خود برگردد، به زودی خدا گروهی [دیگرا] را می آورد که آنان را دوست می دارد و آنان [نیز] او را دوست دارند. [اینان] با مؤمنان، فروتن، [و] بر کافران سرفرازند. در راه خدا جهاد می کنند" می نویسد: نَزَلت فِي الْقَائِمِ عَلَيْهِ وَ أَصْحَابِهِ
«يَجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَا إِيمَانِ». (مائده: ۵۴) (قمی، ۱۴۰۴: ج ۱، ۱۷۰؛
مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۱، ۵۷۷)

شاخص‌ها (ویژگی‌های اساسی) اخلاق شهروندی

نظر به بررسی‌های به عمل آمده در متون و منابع غربی^۱ به عنوان خاستگاه ادبیات رایج مفهوم نوین شهروندی، در این پژوهش هشت عنوان از مهم‌ترین شاخص‌های اخلاق شهروندی انتخاب و در آینه فرهنگ انتظار و اندیشه مهدویت بازنمایی و تبیین می‌شود.
این مؤلفه‌ها عبارتند از: قانون گرایی، رعایت نظم و انضباط اجتماعی، احساس مسئولیت مدنی، سلوک و سازگاری اجتماعی، تعاون و همکاری جمعی، احساس مسئولیت نسبت به محیط‌زیست، احترام به حقوق اجتماعی دیگران و تعامل و معاشرت اجتماعی.
چنان که پیشتر گفته‌یم هر یک از عناوین فوق با دو رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر مؤلفه مورد نظر) و رویکرد نقلی (بیان احادیث و روایات وارد در باب اندیشه مهدویت و ویژگی‌ها و صفات شیعیان) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جهانی
زمینی
جمهوری
جمهوری
جمهوری
جمهوری
جمهوری
جمهوری

۱۷۶

۱. قانون گرایی

قانون ستون نگه‌دارنده هر اجتماع و حاکمیت است و قانون گرایی یکی از مؤلفه‌های کلیدی

جامعه محسوب می‌شود. (میرباقری و خزایی، ۱۳۹۷: ش ۴۴) قانون‌گرایی از آن جهت دارای اهمیت است که وجه تفکیک زندگی مدنی از زندگی غیرمدنی انسان‌ها است.

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر قانون مداری شهروند منتظر)

منتظر در جهت ایجاد جامعه منتظر و آرمان‌ها و اهداف امام، تلاش می‌کند این تلاش‌ها بدون وجود یک جامعه قانونمند ممکن نیست. بدون وجود قوانین متقن و محکم و مقررات جامع و مانع امکان ایجاد یک جامعه برقرار و بردوام ممکن و میسر نیست. بنا بر این قانون‌گرایی را می‌توان مهم‌ترین مشخصه اخلاق شهروند منتظر دانست. شهروند منتظر که اجرای قوانین الهی در جامعه موعود را در دل و جان می‌پروراند، نه از روی ترس، بلکه به واسطه راستی، امانتداری و پایبندی به ارزش‌ها خود را ملتزم به پذیرش قوانین دانسته و با لذت و آسانی به آن گردن می‌نهد. لازم به ذکر است مراد از قانون‌گرایی، تن دادن به قوانینی است که براساس شرع اسلام و مطابق با فطرت و ساخت انسان‌ها و سیره‌های عقلایی باشد و یا لاقل مخالف با آنها نباشد. البته در صورت مخالفت می‌توان تقیه کرد و اگر آن هم ممکن نباشد چه بسا باید هجرت کرد که از اینها باید در جای دیگری گفتگو کرد.

ب) رویکرد نقلی

در روایات مهدوی، آن‌جا که به عملکرد مهم آن حضرت اشاره می‌کند بیشترین تأکید بر برقراری عدالت و قسط است. پیامبر اکرم ﷺ در توصیف عملکرد مهدی موعود ﷺ می‌فرماید:

يَئِلَّا الْأَرْضَ قِسْطًا وَ عَدْلًا كَمَا مُلِئَتُ ظُلْمًا وَ جَوْرًا (نعمانی، ۱۳۹۷: ق: ۱۸۹):

زمین را از قسط و عدل پر می‌کند چنان‌که از ظلم و جور پر شده است.

واضح است که عدالت عاملی برای استحکام نظم اجتماعی، رعایت هنجارهای دینی و جلوگیری از کج روی به شمار می‌آید و رعایت قانون از ملزمات تحقق جامعه‌ای است که ابتنای آن براساس عدل و دادگری است.

امام مهدی ﷺ در هنگام ظهور وقتی که یارانش را به شهرهای مختلف می‌فرستد آنها را سفارش به عدل و احسان می‌کند:

يَفْرَقُ الْمَهْدِيُّ اصحابَهِ فِي جَمِيعِ الْبُلْدَانِ وَ يَأْمُرُهُمْ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ... (یزدی
حائری، ۱۴۲۲، ج ۲، ۱۷۲):

... حضرت مهدی ﷺ اصحاب خود را به تمام شهرها می‌فرستد و آنان را به عدل و نیکی فرمان می‌دهد.

ب) رویکرد نقل

امام علی علیه السلام در رویگری یاران امام مهدی علیه السلام چنین می‌گوید:

كَأَنَّى أَنْتُرُ إِلَيْهِمْ وَالزَّرِّيْ وَاحِدُّ، وَالْقَدْ وَاحِدُّ، وَالْحُسْنُ وَاحِدُّ، وَالْجَمَالُ وَاحِدُّ، وَاللِّبَاسُ وَاحِدُّ،
كَأَنَّمَا يَطْلُبُونَ شَيْئاً ضَاعَ مِنْهُمْ... (سید بن طاووس، ۱۴۱۶: ۲۹۴)

امام صادق علیه السلام در ضمن حدیثی دیگر می‌فرماید:

وَإِنَّ قَائِمَنَا إِذَا قَامَ... أَمَا وَاللَّهِ لَيَدْخُلَنَّ عَلَيْهِمْ عَدُلُّهُ جَوَفُ بُيُوتِهِمْ كَمَا يَدْخُلُ الْحَرْوَالَقُرْ
(نعمانی، ق: ۲۹۷، ۱۳۹۷)

همانا قائم آل محمد علیه السلام هنگامی که ظهور می‌کند...، به خدا قسم حضرت عدالت‌ش را برآنها و اندرون خانه‌های آنها وارد خواهد کرد، همان‌گونه که گرما و سرما داخل می‌شوند.

همان‌طور که گذشت برقراری عدالت و قسط و احسان بدون قانون و قانون‌گرایی ممکن نیست. بلکه خود از مصاديق عدالت و یا زمینه‌ساز ایجاد عدالت است.

۲. نظام‌پذیری

نظم در لغت، به معنای آسایش، ترتیب و توالی (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۲، ۵۷۸) و آراستن، برپا داشتن و ترتیب دادن کارهای است. (ر.ک: ملکی راد و گودرزی، ۱۳۹۶: ش ۱۸) از نظر آگوست کنت، جامعه برای نظم، نیاز به ارزش‌های مشترکی دارد که این امر اغلب از طریق دین ایجاد می‌شود و همبستگی اجتماعی را تسهیل می‌کند. (کوزر، ۱۳۷۳: ۳۳)

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیراندیشه انتظار بر نظم‌پذیری شهروند متنظر)

آفرینش براساس نظم استوار است و در دستگاه خلقت، هر پدیده‌ای مأموریت و کار ویژه‌ای به عهده دارد. نظم شگفت‌انگیزی که در همه مخلوقات عالم وجود دارد، معلول تدبیر خداوند حکیم، مدبر و تواناست. خداوند متعال همین نظم را در زندگی انسان‌ها و روابط اجتماعی آنان نیز می‌پسندد. بی‌نظمی، هرج و مرج و بهم ریختگی کارها از مهم‌ترین خطراتی است که هر جامعه‌ای را تهدید می‌کند. شهروندان جامعه متنظر که برای تحقق حکومت جهانی امام عصر علیه السلام به تشکیلات و سازمان‌دهی محتاجند، بیش از هر چیزی باید نظم و انضباط را سرلوحه اقدامات خود قرار دهند، چرا که نظم‌پذیری شرط اصلی توانایی سازمانی است. خاصه آن که آن سازمان بخواهد دنیا را به نظم و انضباط درآورد و انسجامی جهانی پی‌افکند. بدین لحاظ فرد متنظر باید از انضباطی متبین، نظمی منطقی و روحیه‌ای تشکیلاتی برخوردار باشد.

ب) رویکرد نقل

امام علی علیه السلام در رویگری یاران امام مهدی علیه السلام چنین می‌گوید:

كَأَنَّى أَنْتُرُ إِلَيْهِمْ وَالزَّرِّيْ وَاحِدُّ، وَالْقَدْ وَاحِدُّ، وَالْحُسْنُ وَاحِدُّ، وَالْجَمَالُ وَاحِدُّ، وَاللِّبَاسُ وَاحِدُّ،
كَأَنَّمَا يَطْلُبُونَ شَيْئاً ضَاعَ مِنْهُمْ... (سید بن طاووس، ۱۴۱۶: ۲۹۴)

گویی آنان را می‌نگرم که زی و هیأتی یکسان، قد و قامتی برابر، در جمال و برازندگی همانند و هم لباسند مثل این که گمشده‌ای دارند که به دنبال آن می‌گردند....

چشمان حقیقت بین و نگاه دوراندیشانه امیرالمؤمنین علیه السلام در کلامی دیگر مهم‌ترین ویژگی پس از تقوای الهی را برای جامعه اسلامی رعایت نظم در کارها معرفی می‌کند. امام علی علیه السلام که بارها نتایج زیان بار بی‌نظمی و تشتبث فکری و عملی را در بین جامعه اسلامی دیده بود، در بستر شهادت و در آخرین پیامش، فرزندان خود و مسلمانان را به تقوای الهی و نظم در کارها فرامی‌خواند:

أوصيكمًا وجمع أهلى و ولدى ومن بلغه كتابي بتقوى الله ونظم أمركم (تهج البلاعه، ١٤١٤: نامه ٤٧).

در عهdename مالک اشتربه عنوان دستورالعملی راهگشا و نسخه‌ای شفابخش برای همه شیعیان و موالیان حضرتش در درازنای تاریخ، رعایت نظم را این چنین مورد تاکید قرار می‌دهد: از عجله در مورد کارهایی که وقت شان نرسیده، یا سستی در کارهایی که امکان عمل آن فراهم شده، یا لجاجت در اموری که مبهم است، یا سستی در کارها هنگامی که واضح و روشن است، بر حذر باش! و هر امری را در جای خوبیش و هر کاری را به موقع خود انجام بده (همان: نامه ۵۳).

امام علی علیه السلام از جمله اهداف نزول کتاب الهی را ایجاد نظم در زندگی و انضباط در عمل می‌داند:

...ألا إِنَّ فِيهِ عِلْمٌ مَا يَأْتِي وَالْحَدِيثُ عَنِ الْمَاضِ وَدَوَاءُ دَائِكُمْ وَنَظَمٌ مَا بَيْنَكُمْ... (همان: خطبه ۱۵۸).

امام مکرر به شیعیانش توصیه می‌کرد که در انضباط اداری بکوشند و نظم در امور را فراموش نکنند و آن چه را باید انجام دهنند، در زمان‌های مقرر سامان دهنند و لحظه‌ها را با بی‌نظمی و به هم‌ریختگی تباہ نسازند.

با این وصف می‌توان دریافت که فرهنگ مهدوی به نظم و برنامه‌ریزی اهمیت فراوانی می‌دهد و از متنظران می‌خواهد که تمام کارهای خود را طبق نظم و قاعده انجام دهنند و از بی‌برنامگی بپرهیزنند. بنابراین می‌توان به صراحةً چنین گفت که "شهروند منتظر همانا شهروند منظم است".

۳. مسئولیت اجتماعی

مسئولیت اجتماعی عبارت از تعهدات و مسئولیت‌هایی است که انسان در فرآیند زندگی اجتماعی و تعامل با دیگران ناگزیر از رعایت آن می‌باشد. این مفهوم به صورت دقیق تربه معنای انجام وظایف فردی توسط آحاد افراد در جهت حفظ، مراقبت و کمک به جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کنند. مسئولیت اجتماعی به مثابه یک خرد جمعی است که می‌تواند یک جامعه را چنان قدرتمند کند که شهروندانش حتی در تنها بی‌هم بتوانند انرژی و گرمی جامعه را در کنار خود احساس کنند، و نبودش هم می‌تواند یک جامعه را چنان از درون تهی سازد که که هیچ شور و شعور و حرکتی را نتوان در آن بازجست.

بعد اخلاقی مسئولیت اجتماعی فراتر از باید و نبایدهای قانونی است و ده‌ها مفهوم بالاسری، موازی و زیرمجموعه مانند توسعه پایدار، اقتصاد سبز، خیرخواهی و... نیز در مفاد نانوشه آن مندرج است. زیرا تنها استقرار فیزیکی در شهر مثبت مفهوم شهروندی نیست، بلکه شهروند باید در مدیریت شهری ایفاگر نقش و مسئولیت باشد.

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر مسئولیت اجتماعی شهروند منتظر)

از دیگر شاخصه‌های جامعه منتظر، مسئولیت اجتماعی است. طبق آموزه‌های دینی شهروند منتظر باید در مسائل اجتماعی، اعم از فرهنگ و اقتصاد و سیاست و حتی بلایای طبیعی و حوادث غیرمنتقبه احساس تکلیف کند و در حدّ توان و امکان خویش در رفع این مسائل بکوشد. چنان‌که طبق آموزه‌های دینی همه افراد جامعه نسبت به یکدیگر و نیز نسبت به دولت‌مردان و زمامداران جامعه و حتی محیط‌زیست و... دارای حق و مسئولیت‌اند.

مسئولیت اجتماعی با معنای انتظار درآمیختگی بسیاری دارد. چرا که اساساً فرد منتظر، حالتی سازنده، فعال، پویا و تأثیرگذار دارد و دائم‌ا در تلاش است تا زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی را برای ظهور امام آمده کند. او نه تنها به لحاظ ویژگی‌های فردی، خود را برای عصر ظهور تربیت می‌کند، بلکه کسب دانش و مهارت‌های اداری، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و تشکیلاتی را نیز برای ورود به عصر ظهور در دستور کار خود دارد؛ بنابراین جامعه مهدوی، جامعه‌ای پویا، آماده و دنبال‌گیر آرمان مهدوی است.

از آن جا که مفهوم شهروندی در ذات خود با حرکت و روح جمعی درآمیخته است و شهروند منتظر نیز در پی درانداختن حرکتی فراگیر است تا بتواند شرایط را برای تمهید مقدمات استقرار حکومت جهانی ولی عصر نهاده سازی آماده سازی کند، بنابراین احساس مسئولیت اجتماعی جزء

انفکاک ناپذیر شخصیت شهروند منتظر و از ویژگی‌های اخلاقی برجسته است.

چنان‌چه قبل‌گذشت انتظار سازنده و اصیل، فکر و روحیه انسان را تنظیم می‌کند و او را براساس طرح و برنامه به حرکت وامی دارد. بنابراین انتظار صرفاً یک حالت روانی نیست بلکه احوال روحی جریان یافته‌ای است که به اقدام و عمل می‌انجامد. از این‌رو در ادبیات دینی آن را افضل اعمال و نه افضل حالات برشمرده‌اند. لذا احساس مسئولیت اجتماعی و مشارکت جویی در اقدامات اصلاحی و رشد و تعالی جامعه، در سیمای ترسیم شده از شهروند منتظر کاملاً نمایان است.

ب) رویکرد نقلی

در حدیثی از امام باقر علیه السلام در بیان ویژگی یاران حضرت مهدی علیه السلام می‌خوانیم:

لِيَعْنُ قَوِيكَمْ ضَعِيفَكَمْ وَلِيَعْفُ غَنِيكَمْ عَلَىٰ فَقِيرَكَمْ وَلِيَنْصُحَ الرَّجُلُ أَخَاهُ النَّصِيحَةَ
لنفسه (طبری، ۱۴۲۰: ۱۱۳):

توانمندان شما باید به ضعیفان تان کمک کنند و اغنیای شما به فقیران تان مهربانی کنند، هر کس باید برادر دینی خود را نصیحت کند، نصیحتی که به نفع برادرش باشد.

در فرازی از کلام امام رضا علیه السلام در ارتباط با شیعیان امام زمان علیه السلام آمده است:

... اِنْتِظَارُ الْفَرْجِ بِالصَّبَرِ وَ حُسْنِ الصُّحبَةِ وَ حُسْنِ الْحِوَارِ وَ بَذْلِ الْمَعْرُوفِ وَ كَفَ الْأَذَى وَ
بَسْطِ الْوَجْهِ وَ النَّصِيحَةَ وَ الرَّحْمَةَ لِلْمُؤْمِنِينَ؛

دین‌شان ورع، عفت و صداقت، صلاح، اجتهاد، رد امانت به نیکوکار و بدکار، طول سجود، شب زنده‌داری، دوری از محرمات، انتظار فرج با شکیبایی، معاشرت خوب، رفتار مناسب با دیگران، بذل نیکی، پرهیز از آزار دیگران، گشاده‌رویی، خیرخواهی و رحمت برای مؤمنان است. (حرانی، ۱۴۰۴: ۴۱۶؛ صدوق، ۱۳۹۵: ۲، ج ۳۳۷)

تکامل انسان و جامعه، کوشش در اقامه قسط و عدل، و مبارزه با ظلم و بی‌عدالتی، از جمله نمودهای انتظار مسئولانه‌اند. با این‌همه، منتظر مسئول می‌داند که عدالت فراگیر و جهانی، تنها در سایه دولت مهدوی پدید می‌آید. از این‌رو، آماده‌سازی زمینه‌های ورود به آن دوره را وظیفه خود می‌شمرد.

۴. سلوک و سازگاری اجتماعی

سلوک و سازگاری اجتماعی در فرهنگ مفاهیم سیاسی به معنای مدارا، تسامح، دیگرپذیری و نیز نوعی روابداری و عدم تداخل و تقابل با آراء، عقاید، نگرش و رفتار دیگران است. مدارا از

منظ درون دینی فضیلتی اخلاقی است که به گونهٔ فردی و اجتماعی به صورت رفتاری مهربانانه و هدایتگرانه با خود به منظور انقیاد نفس و نیز هدایت افراد برای ساختن جامعهٔ انسانی و متعالی مطرح می‌شود. بدین ترتیب مدارا هم موجب شکوفایی انسانیت انسان و هم عامل تحقق جامعهٔ انسانی می‌گردد. (طباطبایی، ۱۳۹۵: ش ۷۳)

این سلوک و سازگاری اجتماعی زمینه‌ساز جذب دیگرانسان‌ها به ارزش‌های متعالی مکتب اسلام است نه بهانه‌ای برای دست کشیدن از ارزش‌های مکتبی. به فرموده امام رضا علیه السلام:

...فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا حَمَاسَنَ كَلَامِنَا لَأَتَبْعُوْنَا (صدق، ۱۴۰۳: ۱۸۰)
اگر مردم برسخنان نیک ما آگاهی پیدا کنند قطعاً از ما پیروی خواهند کرد.

امام صادق علیه السلام نیز می‌فرماید:

كُوْنُوا دُعَاءً لِلَّئَاسِ بِعَيْرِ الْسِّتَّكُمْ؛ لِيَرْوَا مِنْكُمُ الْوَرَعَ وَالْإِجْتَهَادَ وَالصَّلَاةَ وَالْمُنْيَّ؛ فَإِنَّ ذَلِكَ دَاعِيَّةً (کلینی، ۱۴۲۹: ج ۲۰۲، ۳)

مردم را با غیر زبان خود [به مذهب خویش] دعوت کنید، تا پارسایی و سختکوشی [در عمل و عبادت] و نمازو خوبی را از شما ببینند؛ زیرا اینها، خود [بهترین] مبلغند.

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر سازگاری اجتماعی شهریوند منتظر)

از ویژگی‌های بارز جامعه آرمانی مدارا و سلوک و سازش با هم‌نوعان و برقراری روابط دوستانه و کریمانه با هم‌کیشان و شهروندان است. اندیشه انتظار شاخصه‌هایی چون حسن خلق، تواضع و فروتنی، و صبر و بردازی را به عنوان مهم‌ترین لوازم سلوک و سازگاری اجتماعی به منظور تحقق اهداف عالی امام عصر علیه السلام در فرد منتظر تقویت می‌کند. این جمله مشهور است: خلقی که در انتظار ظهور مصلح است، خود باید صالح باشد. صالح بودن یعنی هماهنگی با نظام هستی، یعنی مزین بودن به همه زیبایی‌های رفتاری و سجایای اخلاقی.

حسن خلق: اخلاق نیکو و رفتار پسندیده از زیباترین جلوه‌های رفتاری و از مهم‌ترین عوامل موفقیت و پیشرفت انسان در اجتماع است و بسط و گسترش آن در توسعه عدالت در جامعه نیز مؤثر خواهد بود.

فرد منتظر با رفتار شایسته و برخورد صحیح با همنوعان در تمام رده‌ها و سطوح اجتماعی باعث تقویت روابط و مناسبات اجتماعی شده و زمینه‌های حل بسیاری از مشکلات اجتماعی و گرفتاری‌های مردم را فراهم آورده و ابعاد و آثار بسیاری از مشکلات عصبی و روانی را حذف کرده و یا کاهش می‌دهد.

تواضع و فروتنی: تواضع و فروتنی را می‌توان مادر ارزش‌ها و کلید گنجینه کمالات نامید، و ضد آن تکبر و بزرگ‌نمایی و فخرفروشی است که از صفات رذیله، و مایه و پایه انحرافات فکری و عملی است. تواضع و فروتنی موجب نشر ارزش‌ها، و مایه شرافت و کرامت، و زینت انسان‌های والا، و موجب وقار و آرامش و رفعت مقام، و جوشش چشم‌های حکمت در روح و روان، و دوستی وسلامتی و وفور نعمت بوده و اسلحه‌ای نیرومند در برابر نیرنگ‌های ابلیس و باعث افزایش عقل و درایت است. افتادگی و تواضع از دیگر خصلت‌های اخلاقی شهروند منتظر است که اهداف عالی او را در رشد و تعالی فردی و اجتماعی تامین می‌کند و در ذیل مدارا و سازگاری در برابر دیگران، محبوبیت اجتماعی و رضایت الهی را نیز به همراه دارد.

صبر و بردباری: از خصوصیات بارز شهروند منتظر تعامل مثبت و سازنده با مردمان است. از آن جا که افراد جامعه روحیات گوناگون، سلایق متفاوت، تفکرات مختلف و خلقيات متنوعی دارند؛ بنابراین در تعاملات اجتماعی همواره پدید آمدن شرایط نادلخواه محتمل است. حلم و بردباری از مهم‌ترین عواملی است که می‌تواند از تأثیرات دل‌آزار و ناخوشایند اين مواجهات بکاهد و تلائم و سازگاری با دیگر شهروندان را رقم زند. شهروند منتظر می‌داند که با مدد جستن از اين کرامت اخلاقی می‌تواند مسیر تحقق اهداف والای قیام و انقلاب جهانی امام عصر^{علیهم السلام} را با سرعت و سهولت بیشتری طی کند و بر موانع و مصائب پیش رو فائق آید. از اين رو در بسیاری از احادیث بر لزوم حفظ استقامت و شکیبایی در دوران پر فرازو نشیب غیبت توصیه شده است. پیامبر اکرم^{صلی الله علیه و آله و سلم} می‌فرماید:

إِنَّ الصَّابِرَيْتَوَقُّعُ الدَّرَجَاتِ

با شکیبایی انتظار گشایش می‌رود (کراجکی، ۱۴۱۰، ج ۱، ۱۳۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱)، (۹۶).

ب) رویکرد نقلی

امام صادق^{علیه السلام} می‌فرماید:

...مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ الْقَائِمِ فَلْيَتَنْتَظِرْهُ لِيُعْمَلْ بِالْوَعِ وَمَحَاسِنِ الْأَخْلَاقِ وَهُوَ مُنْتَظَرٌ... (نعمانی، ۱۳۹۷، ج ۲۰۰)؛

کسی که دوست دارد از یاران قائم باشد، پس باید منتظر باشد و در همان حال انتظار از گناهان دوری کند و به زیبایی‌های اخلاقی آراسته باشد. او منتظر واقعی است.

امام عسکری^{علیه السلام} در بخشی از نامه خویش به ابن بابویه قمی، چنین می‌فرماید:
همواره شکیبا و منتظر فرج باش (طبرسی، ج ۲، ۴۹۷).

هم چنین در روایتی از امام رضا علیه السلام می‌خوانیم:

ما أَحْسَنَ الصَّبَرَ وَأَنْتَظَارَ الْفَرَجِ، أَمَا سَعَثْتَ قَوْلَ اللَّهِ عَزَوَّجَلْ: «وَإِنْتَبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ»،^۱
«فَإِنْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظَرِينَ»؟!^۲ فَعَلَيْكُمْ بِالصَّبَرِ؛ فَإِنَّهُ إِنَّمَا يَحِيِّيُّ الْفَرَجَ عَلَىَ
الْيَأسِ فَقَدْ كَانَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ أَصْبَرُ مِنْكُمْ (صدقوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ۶۴۵):
شکیباتی و انتظار فرج چقدر نیکو است، آیا گفته خدا را شنیدید که فرمود: «شما منتظر
باشید که من هم با شما منتظرم» و هم چنین فرمود: «انتظار بکشید که من هم با شما
انتظار می‌کشم». بنابراین صبور باشید، چون فرج بعد از زمان یأس و نامیدی می‌رسد
و افراد قبل از شما صبورتر بودند.

جابر بن عبد الله انصاری، از رسول خدا علیه السلام نقل می‌کند:

إِذَا عَجَلَ اللَّهُ خُرُوجَ قَائِمًا، يَلْأَلُ الْأَرْضَ فِسْطَأً وَعَدَلًا كَمَا مُلِئَتْ حَوْرًا وَظُلْمًا. ثُمَّ قَالَ: طَوَّبَ
لِلصَّابِرِينَ فِي غَيْبَتِهِ، طَوَّبَ لِلْمُتَّقِينَ عَلَى مَحَبَّتِهِمْ، اولَئِكَ وَصَفَّهُمُ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ وَقَالَ: وَ
الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ، وَقَالَ: أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؛
هنگامی که خداوند در خروج قائم ما تعجیل فرماید (او خروج کند) زمین را پراز عدل
و داد می‌کند هم چنان که پراز ظلم و جور شده باشد... خوشابه حال کسانی که در
زمان غیبتش صابر و شکیبا باشند. خداوند در کتابش آنان را آنان را این گونه توصیف
نموده: کسانی که به غیب ایمان دارند، و فرمود: اینان به حقیقت حزب خدا هستند،
بدانید که حزب خدا رستگارانند. (بحرانی، ۱۳۷۴، ش: ج ۴، ۹۱)

۵. تعاون و همکاری

تعاون از ریشه عون و به معنی یاری کردن و یاری رساندن و اعوان به معنی یاران و دوستان
آمده است. در معنای واژه تعاون، همکاری متقابل و مشارکت و معاونت دو جانبی نهفته است:
یعنی افراد جامعه در همه جهات خیر باید به یکدیگر کمک کنند. همکاری و تعاون، از ارکان
اساسی زندگی شهروندی و در همه عرصه‌های اجتماعی و سیاسی مهم و ضروری است.
همکاری و وحدت هدف، و تقسیم کار و قبول مسئولیت از عناصر اصلی کارهای جمعی هستند
(Huang CC, You CS, Tsai MT, 2012)

زنگنه
سازمان
پژوهش
وزارت
علم و
technological
and
research
ministry
of
science
and
technology
iran

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیراندیشه انتظار بر تعادن و همکاری شهروند منتظر)
مکتب انتظار بر اجتماع و پیوستگی افراد با جامعه استوار است؛ زیرا خواص و آثاری که بر اجتماع مترب است، قابل قیاس با اثر محدود و ناچیز هر یک از افراد جامعه نیست.
انتظار، آمادگی و زمینه سازی است. امام صادق علیه السلام با اشاره به انتظار مسئولانه می فرماید:

لِيَعْدَنَ أَحَدُكُمْ لِتُرُوِّجِ الْقَائِمَ وَلَوْسَهَمًا (نعمانی، ۱۳۹۷: ۳۲۰)؛
هر یک از شما باید برای خروج قائم علیه السلام آماده باشد، هر چند به آماده کردن یک تیر.

منتظر مجاهدی است که همواره خود را در میدان جهاد می بیند. چنان که پیامبر اکرم علیه السلام فرمود: «أَفَضْلُ جِهَادٍ أُمَّتِي انتِظَارُ الْفَرَجِ» (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۷) منتظر به دلیل عشقی که به انسان ها دارد، نمی تواند بی تفاوت باشد و در هر کجا که باشد به صورت علنی با بیان خود و یا به صورت خاموش با عمل و رفتار خود، دیگران را به مکتب و همه زیبایی ها و خوبی ها دعوت می کند و به کسانی که نزدیک شوند خود را مکلف به کمک و یاری می داند و با کمک و همکاری آنها بذر خوبی ها را در جامعه آبیاری می کند.
همکاری از دیگر عناصر فرهنگ انتظار است که هویت جمعی جامعه مهدوی را شکل می دهد.

ب) رویکرد نقلی

در بخشی از نامه امام مهدی علیه السلام به شیخ مفید آمده است:
وَلَوْأَنَّ أَشْيَاعَنَا وَقَفَّهُمُ اللَّهُ لِطَاغِتِهِ عَلَى ابْتِغَاءِ مِنَ الْقُلُوبِ فِي الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ عَلَيْهِمْ لَمَّا تَأْخَرَ عَمَّهُمُ الْيَمِنُ بِلِقَائِنَا وَلَتَعَجَّلَتْ هُمُ السَّعَادَةُ يُشَاهَدَتْنَا؛
اگر شیعیان ما که خداوند آنها را در راه پیروی از خود موفق بدارد، دل های شان دروفا به پیمانی که با ما دارند، یک پارچه بود، از فیض ملاقات ما محروم نشده و سعادت دیدار با ما زودتر فراهم می شد. (طبری، ۱۴۰۳: ج ۲، ۴۹۹).

در حدیثی دیگر از امام صادق علیه السلام آمده:

یاران قائم، هم دیگر را هم چون برادران تنی دیدار می کنند و اگر شب از هم جدا شوند،
صبح به دیدار یک دیگر می روند... (طبری آملی، ۱۴۱۳: ۵۶۲، ح ۵۲۶).

احادیث فراوانی در باب استوار ساختن پیوندهای اجتماعی بر پایه برادری دینی در عصر ظهور، وارد شده است که الهام بخش منتظران و رفتار و کنش آنها در دوران غیبت امام می باشد.
در عصر ظهور روابط برادرانه میان یاران امام مهدی علیه السلام به قدری تقویت می شود که وقتی کسی

نیاز به پول پیدا می‌کند، از جیب برادر دینی خود برمی‌دارد و او مانع نمی‌شود. (مفید، ۱۴۱۳:)

(۲۴)

۶. مسئولیت‌های زیست‌محیطی

طبیعت و محیط‌زیست، موهبتی الهی است که از مجموعه موجودات، منابع و عوامل و شرایط هماهنگی که در اطراف هر موجود زنده وجود دارد و ادامه حیات به آن وابسته است به وجود می‌آید. خداوند منان نظام طبیعت را براساس حکمت آفریده و انسان را خلیفه و مالک این نعمت‌ها قرار داده و همه عناصر آن از ابر و باد و مه و خورشید و فلك را در کار داشته تا آدمی در پرتو آنها از مادیت به معنویت برسد.

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر مسئولیت‌های زیست‌محیطی شهروند منتظر)

جامعه بشری در دوران کنونی دچار بحران‌های زیادی در عرصه محیط‌زیست است. آلودگی آب و خاک و هوا و صدا، بالا رفتن میزان حرارت و گرم شدن دمای زمین، کمبود منابع آب، بالا آمدن سطح دریاهای مختلف و به ویژه گونه‌های نادر گیاهی و جانوری، خشکسالی، بیابان‌زایی، فرسایش لایه ازن، آثار فعالیت‌های صنعتی ناشی از اعمال انسان و... از جمله مسائل و مصائب زیست‌محیطی بشر امروز نزد. بدین لحاظ صیانت از محیط‌زیست و تلاش برای جلوگیری از زوال و نابودی عرصه‌های طبیعی حیات انسانی، از جمله مؤلفه‌های اصلی اخلاق شهروندی به شمار می‌رود.

یکی از صفات خداوند منان، حفیظ است و در جهان بینی اسلامی، کل هستی در حوزه حفاظت پروردگار قرار دارد. براساس آموزه‌های دینی، شهروند منتظر نیز باید خود را به این صفت بیاراید و از امانت‌ها و نعمت‌ها از جمله محیط‌زیست انسانی پاسداری و حفاظت نماید. به لحاظ این‌که شهروند منتظر به جامعه جهانی می‌اندیشد و افق نگاه او به کرانه‌های دور عالم وجود دوخته است، گستره نگاه و حیطه عمل او نیز در پاسداری و صیانت از محیط‌زیست در مرزهایی فراسو شکل می‌یابد.

ب) رویکرد نقلی

از احادیث و روایات واردہ در شأن امام زمان علیہ السلام و حکومت جهانی آن حضرت چنین برمی‌آید که امام با برنامه‌ریزی‌های دقیقی که از دانش الهی او برخاسته، همه مناطق زمین را آباد می‌کند و برای تأمین زندگی و ایجاد عدالت و رفاه همکانی راه و روش‌هایی را در حوزه امنیت و سلامت، عمران و آبادانی، پیشرفت علم و فناوری، باران‌های مفید و پیاپی، بهره‌برداری از

۱۸۶

معدن و منابع و توسعه کشاورزی و دامپروری عرضه می‌کند.

امام باقر علیه السلام با تصریح به ایجاد عمران و آبادی در زمین، عصر حکومت امام زمان علیه السلام را این‌گونه ترسیم می‌کنند:

...الْقَائِمُ مِنَّا مَنْصُورٌ بِالْغَرْبِ مُؤَيَّدٌ بِالنَّصْرِ تُظَوَى لَهُ الْأَرْضُ وَتَظَهَّرُ لَهُ الْكُوُزُبُلُونُ
سُلْطَانُهُ الْشَّرْقُ وَالْمَغْرِبُ وَيُظْهِرُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهِ دَيْنَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْكَةُ الْمُشْرِكُونَ
فَلَا يَبْقَى فِي الْأَرْضِ خَرَابٌ إِلَّا قَدْ عُمِرَ... (صدقه، ۱۳۹۵ ق: ج ۱، ۳۳۱)

قائم ما به وسیله رعب (در دل دشمنان) یاری می‌شود، و با نصرت الهی تأیید می‌گردد، زمین زیر پایش پیچیده می‌شود، و گنج‌های زمین برای او ظاهر می‌شود، دولت او به شرق و غرب عالم می‌رسد و دین او را بر همه آئین‌ها غالب می‌گرداند اگرچه مشرکین را ناخوش آید و در زمین نابه سامانی و خرابی باقی نمی‌ماند مگر این‌که آباد می‌گردد....

امام علی علیه السلام فرمودند:

...أَلْوَقْدُ قَامَ قَائِمًا لَأَنْزَلَتِ السَّمَاءُ قَطْرَهَا وَلَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ نَبَاتَهَا وَلَذَهَبَتِ الشَّخْنَاءُ
مِنْ قُلُوبِ الْعِبَادِ وَاصْطَلَحَتِ التَّبَاعُ وَالْبَهَائِمُ حَتَّى تَمَشِي. الْمَرَأَةُ بَيْنَ الْعِرَاقِ إِلَى الشَّامِ لَا
تَصْنُعُ قَدَمَيْهَا إِلَّا عَلَى النَّبَاتِ... (صدقه، ۱۳۶۲ ش: ج ۲، ۶۲۶)

روزی که قائم ما قیام کند، آسمان بارانش را فرو ریزد و زمین گیاهان خود را برویاند و کینه‌ها از دل بندگان زدوده شود و درندگان و چهارپایان با یکدیگر مسالمت آمیز همزیستی کنند. تا آن‌جا که زمی از عراق تا شام را بپیماید و جز بر سر سبزه زار گام نگذارد....

در احادیث واردہ در توصیف عصر ظهور آمده است که امام مهدی علیه السلام به یاران خود دستور می‌دهد در شهرها پراکنده شوند و به عمران و آبادانی آنها بپردازند: «يأمرهم بعمان المدن» (یزدی حائری، ۱۴۲۲، ج ۲، ۱۷۲) و نیز از یاران خود پیمان می‌گیرد که گندم و جوی را احتکار نکنند و مسجدی را خراب ننمایند.

رسول خدا علیه السلام می‌فرماید:

آن‌گاه که مهدی ظهور می‌کند ... دام و گوسفند فراوان می‌گردد. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۱، ۸۱)

ابوسعید خدری از پیامبر علیه السلام نقل کرد که فرمود:

امتم در روزگار ظهور مهدی علیه السلام از نعمت‌هایی بهره‌ور می‌شود که همانندش سابقه

ندارد. آسمان برکات خویش را پیاپی برآنان می‌فرستد و زمین، تمام گیاهان و گل‌ها و درختان خویش را برای آنان می‌رویاند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۶۹، ۵۱؛ ج ۸۸)

در روایات آمده است: «قَالَ إِذَا قَامَ قَائِمٌ أَهْلُ الْبَيْتِ ... يُجْمَعُ إِلَيْهِ أَمْوَالُ الدُّنْيَا مِنْ بَطْنِ الْأَرْضِ وَ ظَهْرِهَا...» (فیض کاشانی، ۱۳۷۱: ش ۲۷۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۵۱، ۵۲) تمام اموال دنیا از دل زمین (منابع و اموال زیرزمینی و گنج‌ها) و روی زمین نزد امام جمع می‌شود. هم‌چنین در دولت ایشان آب‌ها، فراوان می‌شود، نهرها گسترش می‌یابد، زمین محصولات خود را چند برابر می‌کند و گنج‌ها، استخراج می‌شود. «تُمَدُّ الْأَنْهَارُ وَ تَفْيِضُ الْعُيُونُ وَ تُنْبِثُ الْأَرْضُ ضِيقَ أَكْلِهَا» (مفید، ۱۴۱۳: ۲۰۸)

با استفاده از این روایات، معلوم می‌شود که در عصر ظهور، عقل و علم به کمال می‌رسد و هنگامی که تمام موجودات عالم به آخرين مرتبه فعلیت خود رسیدند، زمین از هرجور و ظلمی پاک می‌شود و با نور الهی منور و تابان می‌گردد. در آن زمان بر اثر برپایی عدل و قسط و تشکیل حکومت واحد جهانی، تخریب محیط‌زیست و آلودگی و ویرانی طبیعت انجام نمی‌گیرد.

شهروند منتظر چون در پی کمال و فعلیت تمام انسانی است، خود را در پاسداری از محیط‌زیست مسئول می‌داند و همه تو ش و توان خود را به کار می‌گیرد تا محیط‌زیست از رشد و شکوفایی کافی برخوردار شود. این معرفت که از سرمایه گرانسنجی به نام محبت امام نیز برخوردار است کمیت، کیفیت و حتی ماهیت مسئولانه شهروند منتظر را نسبت به محیط‌زیست در مقایسه با سایر شهروندان ارتقا می‌بخشد.

۷. احترام به حقوق اجتماعی دیگران

حقوقان معتقدند شهروندی مجموعه‌ای از فرایندهای تخصیص یافته از استحقاق‌ها، تعهدات و مصونیت‌های اجتماعی است. بنابراین کارکرد اصلی شهروندی اداره جامعه مبتنی بر رعایت حقوق دیگران و تعهد به انجام وظایف اجتماعی توأم با احترام به حقوق دیگران، به منظور حفظ نهادهایی است که این حقوق را برقرار و پایدار نگه می‌دارند. Huang CC, You (CS, Tsai MT. 2012)

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر احترام به حقوق اجتماعی شهروند منتظر)

منتظر به همه خوبی‌ها عشق می‌ورزد و در رفتار خود آنها را متجلی می‌سازد. او در هر جا که باشد احیاگر حاکمیت امام و زمینه ساز ظهور اوست. احترام به حقوق اجتماعی دیگران از جمله این رفتار امام پسند است. لازم به ذکر است حقوق اجتماعی جایگاه مهمی در اندیشه‌های

سیاسی، فقهی، حقوقی و مدیریت‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه منتظر دارد. منتظران نه تنها حقوق یکدیگر را رعایت می‌کنند بلکه آنان را بر خود ترجیح می‌دهند؛ آنان حتی برای گونه‌های حیوانی و گیاهی نیز حقوقی قائلند و به دیده احترام بدان‌ها می‌نگرند. در چنین جامعه‌ای کسی به دنبال بهره‌کشی و برتری طلبی بر افراد دیگر نیست.

ب) رویکرد نقلی

جامعه بر عهده هر یک از اعضای خود حقوقی دارد که همگی به ادای آن مؤلفاند و عمل به آن چه آدمی، خود انتظار انجام آن را از دیگران دارد، پائین‌ترین درجه آن است. از امام صادق علیه السلام درباره حق مؤمن بر مؤمن سؤال شد، آن حضرت فرمود:

... آیسْرُ حَقٍّ مِّنْهَا أَنْ تُحِبَّ لَهُ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ وَتَكْرَهُ لَهُ مَا تَكْرَهُ لِنَفْسِكَ ...

(مجلسی، ج: ۷۱، ۱۴۰۳، ۲۲۴).

امام از یاران خود چنین پیمان می‌گیرد:

... که هرگز دزدی نکنند. مرتكب فحشا نشوند. مسلمانی را دشنام ندهند. خون کسی را به ناحق نریزند. به آبروی کسی لطمہ نزنند. به خانه کسی هجوم نبرند. کسی را به ناحق نزنند. طلا، نقره، گندم و جو ذخیره نکنند. مال یتیم نخورند. در مورد چیزی که یقین ندارند، گواهی ندهند. مسجدی را خراب نکنند. مشروب نخورند. حریر و خز نپوشند. در برابر سیم و زرسر فرود نیاورند. راه را بر کسی نبندند. راه را نامن نکنند. گرد هم‌جنس بازی نگرددند. خوراکی را از گندم و جوانبار نکنند. به کم قناعت کنند. طرفدار پاکی باشند و از پلیدی گربزان باشند. به نیکی فرمان دهند و از زشتی‌ها بازدارند. جامه‌های خشن بپوشند. خاک را متنکای خود سازند. در راه خدا حق جهاد را ادا کنند و

او نیز در حق خود تعهد می‌کند که:

از راه آنان برود، جامه‌ای مثل جامه آنها بپوشد. مرکبی همانند مرکب آنان سوار شود و آن چنان که آنها خواهند، باشد... با کم راضی و قافع شود. زمین را به یاری خدا پراز عدالت کنند، آن چنان که پرازستم شده است. خدا را آن چنان که شایسته است پیروستد. برای خود دربان و نگاهبان اختیار نکند (حائری یزدی، ۱۴۲۲: ۱۴۲۲).

۸. تعامل و معاشرت اجتماعی

پایین‌دی به اخلاق و سلوک شهروندی در واقع نوعی تمرین دموکراسی است که در فرهنگ شهروندی از اهمیت بسیاری برخوردار است. (Huang CC, You CS, Tsai MT. 2012).

هم‌چنین محققان در پژوهش‌های مختلفی دریافتند که نوع تصور از شهرنشینی و همنوایی با سایر شهروندان و مشارکت جویی و اعتماد بین شخصی، بر اخلاق شهروندی تأثیرگذار است.
(Dahlgren P, 2009)

الف) رویکرد تحلیلی (تأثیر اندیشه انتظار بر تعاملات اجتماعی شهروند منتظر)

از آن‌چه در مفهوم انتظارآورده شد، به راحتی می‌توان این ویژگی رفتاری را در عملکرد و رفتار منتظر نتیجه گرفت. منتظر با دعوت یا سکوت خود، دیگران را به مكتب خود فرا می‌خواند «...أَنْ تَكُونُوا لَنَا دُعَاءً صَامِتِينَ...» (ابن حیون، ۱۳۸۵ق: ج ۱، ۵۷)، «المنتظرون لظهوره... الدعاة الى دين الله سرأ و جهرا» (مجلسى، ۱۴۰۳ق: ج ۵۲، ۱۲۲). منتظر آن‌چه، امام دوست داشته باشد دوست دارد و از آن‌چه او بیزار باشد بیزاری می‌جوید؛ معاشرت و تعامل اجتماعی و یاری رساندن به دیگران و خیرخواه دیگران بودن، مطلوب حضرت است.

منتظر وضعیت فکری، روحی و رفتاری خود را به گونه‌ای سامان می‌بخشد که با امام زمان ع ساخته باشد و بدین طریق خود را به آن حضرت نزدیک می‌سازد. لازم به ذکر است بالاتر و برتر از معاشرت اجتماعی، تکافل اجتماعی است که ازویژگی‌های اسلام و مكتب انتظار است. از این عنصر در اخلاق شهروند غربی خبری نیست. تکافل اجتماعی؛ یعنی افراد یک جامعه در برابر یکدیگر عهده‌داری و مسئولیت‌پذیری داشته باشند. تعاون به معنای همکاری است، اما تکافل همیاری و عهده‌داری و مسئولیت‌پذیری است. بنابراین تکافل بالاتر از تعاون است. تکافل اجتماعی یعنی افراد جامعه بدون در نظر گرفتن موقعیت فردی یا اجتماعی یاورهم باشند. این پشتیبانی می‌تواند در امور ایجابی مثل مواظبت از ایتمام و یا در امور سلبی همانند تحریم احتکار باشد، چنان‌که فرد بتواند در حمایت جامعه زندگی کند و جامعه نیز بتواند با همیاری افراد حرکت خویش را ادامه دهد و همه افراد برای تشکیل جامعه فاضله با یکدیگر تعاون و همکاری نمایند. (ناصح الواح، بی‌تا: ۱۵) تکافل اجتماعی در اسلام منحصر به تکافل اقتصادی نیست و عرصه‌های دیگری چون تکافل علمی، تکافل سیاسی، تکافل دفاعی، تکافل اخلاقی و... را در برمی‌گیرد. (زاهدی اصل، ۱۳۸۷: ۸۵)

ب) رویکرد نقلی

امام مهدی ع در توقيع به شیخ مفید چنین می‌فرماید:

فليعمل كل امرى منكم بما يقرب به من محبتنا ويتجنب ما يدنىء من كراهتنا و سخطنا
(طبرسى، ۱۴۰۳ق: ج ۲، ۴۹۸):

باید هریک از شما به آن چه به محبت ما نزدیک می‌شود عمل کند و از اعمالی که موجب کراحت و ناخشنودی ماست اجتناب نماید.

در اندیشه انتظار ارتباط بین اعضای جامعه اسلامی ارتباطی از جنس ولاء و دستگیری است و از این رو تکافل اجتماعی از خصائص منتظران و شیعیان راستین است (پیشتر گذشت که ویژگی‌های شیعه، همان ویژگی‌های منتظر است). امام محمد باقر علیه السلام فرماید:

لِيَعْنُوْقِيْكُمْ صَعِيْفَكُمْ، وَلِيَعْطِفْ غَنِيْكُمْ عَلَىْ فَقِيْرَكُمْ؛
باید نیرومندان شما به ناتوانان کمک کنند و توانگران به مستمندان برسند. (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۳۲)

بدون تحقق تکافل همه جانبه در جامعه نه معنای امت تحقق می‌یابد و نه نشانی از اسلام باقی می‌ماند؛ از این‌رو می‌توان "تکافل اجتماعی" را زیربنای تشکیل امت اسلامی و شاکله اصلی تحقق آن دانست که در اخلاق و سلوک شهروند منتظر متجلی و متعین است. بنابراین از مهم‌ترین ملازمات مکتب انتظار تعهد به تکافل اجتماعی و تحقق امت اسلامی است که حکومت جهانی امام زمان علیه السلام را تمهید و تدارک می‌کند.

در فرازی از سفارش امام صادق علیه السلام به عبدالله بن جندب آمده است:

إِنَّا شِيعَتُنَا يَعْرُفُونَ بِخَصَالٍ شَتَّى بِالسَّخَاءِ وَالْبُدْلِ لِلْأَخْوَانِ؛
شیعیان ما با امتیازات مختلفی شناخته می‌شوند که یکی از آنها سخاوت و بخشش نسبت به برادران دینی است... (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۰۳).

مرحوم کلینی علیه السلام به نقل از أبو اسماعیل چنین نقل می‌کند:

قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ عَلِيِّ اللَّهِ جُعْلْتُ فِدَاكَ، إِنَّ الشِّيَعَةَ عِنْدَنَا كَثِيرٌ، فَقَالَ: «فَهُلْ يَعْطِفُ الْغَنِيُّ عَلَىِ الْفَقِيرِ؟ وَهَلْ يَتَجَاهُ الرَّحْمَنُ عَنِ الْمُسِيءِ، وَبَتَوَاسُونَ؟» فَقُلْتُ: لَا، فَقَالَ: «لَيْسَ هُؤُلَاءِ شِيعَةً، الشِّيَعَةُ مَنْ يَفْعُلُ هَذَا» (کلینی، ۱۴۲۹: ج ۳، ۴۴۴)؛

به امام باقر علیه السلام عرض کرد: شیعه نزد ما فراوان است. حضرت فرمود: آیا توانگر به تهیdest توجه می‌کند؟ و آیا نیکی کننده از کسی که (در جواب خوبیش) به او بدی کرده گذشت می‌کند؟ آیا به یکدیگر مواسات و کمک مالی می‌دهند؟ عرض کرد: خیر. فرمود: آنها شیعه نیستند، شیعه کسی است که این کارها را بکند.

نتیجه‌گیری

نسبت اخلاق و زیست شهری همواره توجه پژوهشگران و اندیشمندان را به خود جلب نموده

است. چنان‌که اخلاق شهروندی از جمله مهم‌ترین مباحث مطروحه در حوزه اخلاق است. ارزیابی صرفاً جامعه‌شناسانه یا غیردینی از اخلاق شهروندی و زیست اجتماعی بازماندن و فروگذاشتن مجموعه وسیعی از معارف و آموزه‌های ارزشمند و متعالی است که فهم حقایق و کشف مصالح آدمی را ناممکن می‌نماید؛ مفاهیم بلند و معارف وسیعی که در دل و جان منتظران ظهور خانه دارد و در پرتو عشقی سرشار به امام عصر^{علی‌الله‌اش} سلوک اخلاقی و سیره عملی آنان را در فرآیند تحقق جامعه آمنی و مدینه فاضله و حکومت عادله رقم می‌زند. از آن‌جا که بن‌مايه‌های اخلاقی شهروند^د منتظر معطوف به اساس نظام آفرینش و فطرت انسانی اوست، جلوه‌های بسیاری از آموزه‌های اخلاق شهروندی را می‌توان در منابع دینی ناظر به فرهنگ انتظار بازجست. این مقاله مهم‌ترین مؤلفه‌های اخلاق شهروندی را با توجه به آموزه‌های معرفت‌شناختی، احساسی و رفتاری فرهنگ انتظار و اندیشه مهدویت و روایات مهدوی و اکاوی، و تأثیر آن را در هویت‌یابی اخلاقی شهروند^د منتظر بازنمایی می‌کند.

منابع

قرآن کریم

نهج‌البلاغه

- ابن منظور، محمدبن مکرم، لسان‌العرب، بیروت، دارصادر، ۱۴۱۴ق.
- ابن حیون مغربی، نعمان بن محمد، دعائیم‌الاسلام، قم، آل‌البیت علیهم السلام، ۱۳۸۵ق.
- الفاخوری، حنا؛ الجر، خلیل، تاریخ فلسفه در جهان اسلامی، ترجمه عبدالحمد آیتی، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷۳ش.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، قم، مؤسسه بعثه، ۱۳۷۴ش.
- پژوهندۀ محمدحسین، «کارکرد شهروندی در جامعه اسلامی»، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۹۴، خرداد و تیر ۱۳۹۱ش.
- پورسیدآقایی، سیدمسعود، «زمینه‌سازی ظهور»، فصلنامه مشرق موعود، قم، مؤسسه آینده روشی، سال سوم، ش ۱۰، تابستان ۱۳۸۸ش.
- جمعی از نویسندها، کتاب شناخت اخلاق اسلامی، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵ش.
- جوادی آملی، عبدالله، شکوفایی عقل در پیوند بهشت حسینی، قم، مرکز نشر اسراء، پنجم، ۱۳۸۶ش.
- حرانی (ابن شعبه)، حسن بن علی، تحف‌العلوی، محقق و مصحح: علی‌اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
- دیلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب الی الثواب، تهران، نشر مصطفوی، ۱۳۴۹ش.
- راشی، محمد؛ جعفرزاده، سیامک، «موانع و آفات اخلاق شهروندی»، مطالعات حقوق، ش ۲۸، ۱۳۹۷ش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
- رضایی‌پور، آرزو، مجموعه کامل قوانین و مقررات حقوق شهروندی، تهران، آریان، ۱۳۸۵ش.
- زاهدی‌اصل، محمد، مقدمه‌ای بر خدمات اجتماعية در اسلام، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۷ش.
- مدرسی، سید محمد رضا، «جایگاه اخلاق در مدنیه فاضله فارابی»، معرفت/اخلاقی، پائیز و زمستان، شماره ۱۲، ۱۳۹۱ش.
- شریعت‌پناهی، قاضی، بایسته‌های حقوق اساسی، تهران، میزان، ۱۳۸۲ش.

- صدوق (ابن بابویه)، محمدبن علی، *كمال الدين و تمام النعمه*، تحقيق و تصحيح: علی‌اکبر غفاری، تهران، اسلامیه، ۱۳۹۵ق.
- _____، *الخصال*، تحقيق و تصحيح: علی‌اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش.
- _____، *معانی الأخبار*، تحقيق و تصحيح: علی‌اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۳ق.
- طباطبایی، فاطمه، «نقش مدارا در تعالی انسان و جامعه با رویکردی به اندیشه عرفانی امام خمینی»، *فصل نامه علمی پژوهش نامه متین*، شماره ۷۵، زمستان ۱۳۹۵ش.
- طبرسی، حسن بن فضل، *مکارم الاخلاق*، قم، الشریف الرضی، ۱۴۱۲ق.
- طبرسی، احمدبن علی، *الإحتجاج على أهل اللجاج*، تحقيق: محمدباقر خرسان، مشهد، نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
- _____، *الأمالی*، تحقيق و تصحيح: مؤسسه البعلة، قم، دارالثقافة، ۱۴۱۴ق.
- عالم، عبدالرحمن، *بنیادهای علم سیاست*، تهران، نشرنی، ۱۳۸۲ش.
- عیوضی، محمدرحیم؛ باب گوره، حسام الدین، «تحول مفهوم شهروندی و ظهور شهروند جهانی»، *فصل نامه سیاست*، ش ۲۳، پاییز ۱۳۹۱ش.
- فرمهینی فراهانی، محسن، «اخلاق شهروندی مقوله‌ای بین‌رشته‌ای»، *اخلاق و فرهنگ در پرستاری و مامایی*، شماره ۱، بهار ۱۳۹۳ش.
- فکوهی، ناصر، «تقویت اخلاق شهروندی؛ راهی به سوی گذار به مردم سالاری مشارکتی»، *مطالعات اجتماعی ایران*، شماره ۶، ۱۳۸۸ش.
- فاضل قانع، حمید، «سبک زندگی تجویزی و نقش آن در زمینه سازی ظهور»، *اخلاق و سبک زندگی زمینه ساز راهبردها و راهکارها*، مجموعه مقالات دهمین همایش دکترین مهندسی، قم، مؤسسه آینده روش، ۱۳۹۳ش.
- فیض کاشانی، محمدبن مرتضی، *نوادر الأخبار فيما يتعلق بأصول الدين*، تحقيق و تصحيح: مهدی انصاری قمی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱ش.
- قیومزاده، محمود؛ جهانگیری مقدم، روح الله، «اخلاق مداری مبنای ارتقاء حقوق شهروندی»، *پژوهش‌های اخلاقی*، سال پنجم، شماره ۱۸، سال ۱۳۹۳ش.
- کراجکی، محمدبن علی، *كنز الفوائد*، تحقيق و تصحيح: عبدالله نعمة، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۰ق.

- Huang CC, You CS, Tsai MT. A Multidimensional Analysis of Ethical Climate, Job Satisfaction, Organizational Commitment and Organizational Citizenship Behaviors. *Nursing Ethics*, Vol: 19 , No: 4 :513-529.(2012)
- Mohammada J, Quoquabb F, Omarc R. Factors Affecting Organizational Citizenship Behavior Among Malaysian Bank Employees: The Moderating Role of Islamic Work Ethic. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*;Vol:224, No: 19, p 562-570 (2016)
- Nizambin SH, Salahudina S, Baharuddina S, Muhammad S, The Effect of Islamic Work Ethics on Organizational Commitment. *Procedia Economics and Finance*; Vol: 35, No: 9 , 582-590,(2016)

پژوهش

سال سیزدهم، شماره ۲۵، زمستان ۱۳۹۸

۱۹۶